

УДК 159.923

ОСОБЛИВОСТІ МЕХАНІЗМІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ ІЗ НЕПОВНИХ СІМЕЙ

Гаркуша І.В., к. н. із соціальних комунікацій,
асистент кафедри соціальної психології і психології управління
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

Плоха К.М., студентка
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті досліджуються такі психологічні феномени, як механізми психологічного захисту та психологічний захист дітей, зокрема. Виявлено особливості використання механізмів психологічного захисту дітьми з неповних сімей.

Ключові слова: психологічний захист, механізм психологічного захисту, діти з неповних сімей, тривожність.

В статье исследуются такие психологические феномены, как механизмы психологической защиты и психологическая защита детей, в частности. Выявлены особенности использования механизмов психологической защиты детьми из неполных семей.

Ключевые слова: психологическая защита, механизм психологической защиты, дети из неполных семей, тревожность.

Garkusha I.V., Plokhа K.M. THE FEATURES OF MECHANISMS OF PSYCHOLOGICAL DEFENCE CHILDREN FROM INCOMPLETE FAMILIES

The article investigates psychological phenomena as psychological defense mechanisms and psychological protection of children in particular. Were revealed of features of use of mechanisms of psychological defence children from incomplete families.

Key words: psychological defense, psychological defense mechanism, children from incomplete families, anxiety.

Постановка проблеми. У більшості сучасних психологічних концепцій психологічному захисту відводиться функція подолання почуття невпевненості в собі, власної неповноцінності, захисту ціннісної свідомості та підтримки стабільної самооцінки. З цієї точки зору розгляд психологічних захистів є важливим науковим завданням. Більшість захисних механізмів формується в ранньому дитинстві, що дозволяє дитині закритися, сховатися від зовнішніх загроз. Основою детермінантою психічного розвитку дитини є відносини в сім'ї, порушення яких часто призводить до дисгармонії емоційного розвитку особистості, патопсихології, гіпертрофії психологічних захистів у дитини.

Аналіз наукових робіт свідчить, що здебільшого вивчається проблема безпосередньо психологічного захисту. При цьому мало робіт присвячено саме дослідженню психологічних захистів дітей із неповних сімей, кількість яких в українському суспільстві зростає з кожним днем у зв'язку з численними деструкціями сімейної системи.

Метою нашого дослідження стає виявлення особливостей використання психологічних захистів дітьми з неповних сімей.

Однозначного визначення поняття психологічного захисту особистості не існує, про-

те у психологічній літературі є безліч підходів до трактування даного поняття. Найбільш поширеними з них є такі:

1) психологічний захист як психічна діяльність, спрямована на спонтанне викорінення наслідків психічної травми (В. Бассін, В. Рожнов);

2) психологічний захист як окремі випадки ставлення особистості хворого до травматичної ситуації або хвороби, що вразила його (В. Банщіков);

3) психологічні захисти як способи переробки інформації в мозку, що блокують загрозливу інформацію (І. Тонконогий);

4) психологічні захисти як механізм адаптивної перебудови сприйняття й оцінки, яка виступає тоді, коли особистість не може адекватно оцінити почуття занепокоєння, викликане внутрішнім або зовнішнім конфліктом, і не може впоратися зі стресом (В. Ташликов), механізми, що підтримують цілісність свідомості (В. Ротенберг), механізм компенсації психічної недостатності (В. Воловик, В. Від);

5) психологічні захисти як пасивно-оборонні форми реагування в патогенній життєвій ситуації (Р. Зачепиский);

6) психологічний захист як динаміка системи установок особистості у разі конфлікту установок (Ф. Бассін);

7) психологічні захисти як способи репрезентації викривленого сенсу (В. Цапкін) [12].

Павлова Г. [8] звертає увагу на те, що психологічним захистом прийнято називати широке коло поведінкових реакцій особистості. Це доволі таки стійкі способи сприйняття й переживання світу, в процесі чого деякі сторони дійсності можуть зазнавати як змін, так і викривлень.

Форд Чарльз В. говорить про те, що захисні механізми встановлюють психологічну рівновагу та захищають індивіда від виснажливих та неоднозначних думок і почуттів, що викликають занепокоєння [13].

М. Варій у своїй праці наголошує на тому, що інколи психологічний захист розуміють тільки як фільтр свідомості (наприклад, у працях Т. Яценко) [2]. У такому разі «витіснення» зі сфери свідомого у сферу несвідомого дає змогу заповнити «порожнечі», які виникли між змістами, що суперечать уявленню особистості про себе.

За словами Л. Дьоміної та І. Ральнікової функції психологічних захистів, з одного боку, можна розглядати як позитивні, оскільки вони оберігають особистість від негативних переживань, від сприйняття психотравмуючої інформації, усувають тривогу і допомагають зберегти в ситуації конфлікту самоповагу. З іншого боку, вони можуть оцінюватися і як негативні. Якщо стан емоційного благополуччя фіксується на тривалій період і по суті замінює активність, то психологічний комфорт досягається ціною спотворення сприйняття реальності або самообманом [5].

Перші уявлення про категорію «психологічні захисти» походять від Ш. Ференці, який детально описав процеси інтроєкції, проєкції та ідентифікації. У ракурсі психологічного дослідження вагомий внесок у розроблення цієї проблеми зробили також З. Фрейд, В. Бассін К. Абрахам, М. Балінт, Е. Джонс, М. Кляйн, Г. Нунберг, О. Феніхель, А. Фрейд, Р. Шпіц тощо. Психологічний захист як відповідна форма поведінки, реакція або дія особистості на фактори зовнішнього чи внутрішнього середовища – цієї позиції у своїх роботах дотримувалися такі дослідники, як А. Фрейд, К. Хорні, В. Франкл, А. Адлер, К. Роджерс, Р. Берон, А. Ребер, Д. Арлоу, В. Журбін, Л. Рейнхард, А. Налчаджян, В. Рожнов, Р. Зачепицький, Ч. Бренер тощо [12].

Поняття «механізм психологічного захисту» йде від З. Фрейда. Вперше З. Фрейд звернувся до поняття психологічного захисту у роботі «Нейропсихологія захисту» (1894); докладно розглянув її в роботі «Тлумачення сновидінь» [6; 15].

А. Фрейд звернула увагу до ролі захисних механізмів в умовах нормального менталь-

ного функціонування і розширила поняття захисту [28].

А. Маслоу бачить у захисних механізмах внутрішні перешкоди для адекватного сприйняття і наступного реалістичного оволодіння ситуацією [9].

Серед вітчизняних дослідників найбільший внесок у розробку проблеми психологічного захисту вніс Ф. Бассін [1]. Він був категорично не згоден із положенням психоаналізу про те, що психологічний захист є останнім засобом для усунення емоційної напруги, викликаній конфліктом свідомого і несвідомого, і вважав (як і Б. Зейгарник, О. Соколова та ін), що психологічний захист є нормальним, повсякденно працюючим механізмом людської свідомості.

Ф. Василюк пропонує типологію критичних ситуацій, що викликають дію захисних механізмів [3]. До них відносяться, в міру ускладнення: стрес, фрустрація, конфлікт і криза.

На думку сучасних українських учених Е. Романової та Л. Гребеннікова, механізми психологічного захисту розвиваються як специфічні засоби соціально-психологічної адаптації і призначені для опунування емоціями різної модальності тоді, коли досвід індивіда сигналізує йому про вірогідні негативні наслідки їхнього переживання і безпосереднього вираження [12].

Як зазначають Р. Грановська та І. Березна [4], психологічний захист гальмує політ творчої фантазії, роботу інтуїції, він виступає в якості бар'єру, котрий звужує, закриває та видозмінює повноцінне сприйняття та переживання світу.

Багато авторів звертають свою увагу на особливості прояву захисних механізмів у дітей. Наприклад, А. Фрейд вважала, що кожен захисний механізм спочатку формується для оволодіння конкретною інстинктивною поведінкою і пов'язаний, таким чином, із конкретною стадією дитячого розвитку. Вона пов'язує фази розвитку захисних механізмів із розвитком «Его» [14].

Е. Романова, Л. Гребенніков відзначають, що за допомогою психологічного захисту у дітей стабілізується «позитивна «Я»-концепція» і послаблюється емоційний конфлікт, що загрожує її стабільності. Визначальну роль у формуванні захисних механізмів автори відводять сім'ї [10].

І. Нікольська та Р. Грановська вважають, що у дитини кожен захисний механізм спочатку формується для оволодіння конкретними, інстинктивними спонуканнями і пов'язаний, таким чином, з певною фазою індивідуального розвитку. Спонукачем формування захистів, на думку авторів, є виникаючі в онтогенезі різні види тривоги, типові

для дітей. Формування повноцінної системи психологічного захисту відбувається у міру дорослішання дитини, в процесі індивідуального навчання й розвитку. Індивідуальний набір захисних механізмів залежить від конкретних обставин життя, від багатьох факторів внутрішньої ситуації, від стосунків дитини до батьків, від демонстрованих ними патернів захисного реагування [7].

Із захисних реакцій, помічених у дітей і підлітків, найтипівіші, як вважає А. Лічко, такі: пасивний протест, опозиція, імітація, емансипація і компенсація [2].

Також важливим чинником у формуванні психологічних захистів є ставлення батьків до дитини. Так, Е. Романова та Л. Гребеніков пишуть, що емоційне відторгнення дитини блокує спонтанну реалізацію базисних потреб у приєднанні, афіліації, безпеці, прийнятті та, як наслідок, у самоприйнятті [10].

Дитина змушена будувати позитивний образ «Я» за допомогою освіти й дуже інтенсивного використання механізмів захисту [11]. Залежно від темпераментних особливостей дитини актуалізуються зовнішньо направлені механізми – проекція, активні форми компенсації та реактивного утворення, чи внутрішньо спрямовані механізми – заперечення, пасивні форми компенсації та реактивного утворення.

Предметом нашого дослідження стали особливості використання психологічних захистів дітьми з неповних сімей. Було висунуто такі гіпотези: домінуючими психологічними захистами дітей з неповних сімей будуть заперечення, реактивне утворення; діти з неповних сімей не схильні до використання такого механізму психологічного захисту, як інтелектуалізація; діти з високим рівнем тривожності будуть використовувати примітивні психологічні захисти, такі як заперечення та витіснення.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають теоретичні відомості про поняття психологічного захисту в концепціях зарубіжних (З. Фрейд, Форд Чарльз В., Т. Шибутані, Ш. Ференці, А. Фрейд, А. Маслоу, В. Райх та ін.) та вітчизняних учених (В. Журбін, Ф. Басін, М. Варій, Т. Яценко, Л. Дьоміна, Г. Грачов, Ф. Василюк та ін.); класифікацію психологічних захистів особистості (А. Фрейд, Дж. Ваїлант, Р. Плутчик, Ненсі Мак-Вільямс та ін.); дослідження психологічних захистів дітей А. Фрейд, Е. Романової та Л. Гребеннікова, І. Нікольської та Р. Грановської, М. Варія.

Методи вирішення проблеми, підтвердження гіпотези. Досліджуваними виступили 30 студентів ЗДЦПТО з неповних сімей. Діти віком 15–16 років.

Для реалізації мети та завдань емпіричного дослідження нами були використані

такі методики: 1) опитувальник Плутчика-Келлермана-Конте «Індекс життєвого стилю» (в адаптації Л. Вассермана, О. Єришова та ін.) – для дослідження власне особливостей використання механізмів психологічного захисту дітьми; 2) опитувальник Ч. Спілбергера (адаптація Ю. Ханіна) – для діагностики рівня ситуативної та особистісної тривожності.

Висновки. Для аналізу отриманих результатів ми використали методи графічного зображення даних, зокрема метод діаграм. Нами було проаналізовано відсоткове співвідношення досліджуваних із різними рівнями ситуативної тривожності (див. рис. 1).

Виходячи з отриманих даних, можна говорити про те, що серед обраної нами вибірки досліджуваних дітей з неповних сімей переважна більшість із них має високий рівень ситуативної тривожності (43%), вагому частку займають також досліджувані з середнім рівнем ситуативної тривожності (33%). Це свідчить про те, що для таких дітей характерною є реактивна тривога, тобто тривога як стан. Такі діти можуть сприймати наявну ситуацію як загрозливу та небезпечну.

Рис. 1. Відсоткове співвідношення досліджуваних із різними рівнями ситуативної тривожності

Проаналізовано також і особистісну тривожність досліджуваних (див. рис. 2).

Рис. 2. Відсоткове співвідношення досліджуваних із різними рівнями особистісної тривожності

Отримані дані говорять про те, що серед досліджуваних переважають діти з середнім рівнем особистісної тривожності (53%), вагому частку складають також досліджувані з високим рівнем особистісної тривожності (30%).

Ступінь вираженості психологічних захистів досліджуваних зображено на рисунку 3. Як видно з рисунку, домінуючими механізмами психологічного захисту дітей із неповних сімей є заперечення, реактивне утворення, компенсація. Тобто, діти більш схильні до заперечення деякого досвіду, що спричиняє страждання, деяких імпульсів або ж сторін самого себе. При цьому інформація, яка не відповідає установкам, не приймається.

Характерним також є трансформація імпульсів та почуттів, які дитина з тих або інших причин розцінює як неприйнятні, в їх протилежності. Може спостерігатися також спроба виправлення або заміни об'єкта, що викликає почуття неповноцінності, втрати.

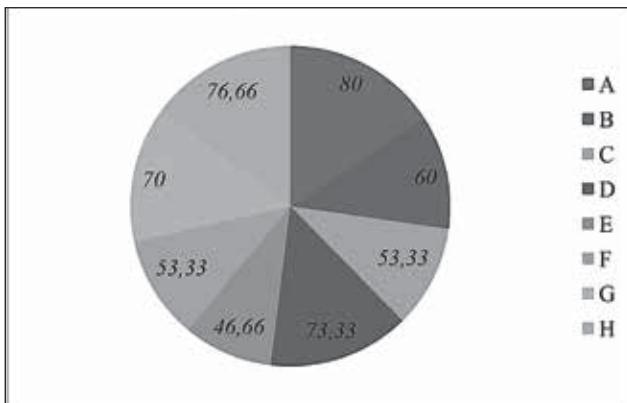

Рис. 3. Відсоткове співвідношення ступеню вираженості кожного з механізмів психологічного захисту, де: А – заперечення, В – витіснення, С – регресія, D – компенсація, Е – проекція, F – заміщення, G – інтелектуалізація, H – реактивне утворення

Для перевірки наявності кореляції між використанням того чи іншого механізму психологічного захисту та тривожністю (як ситуативної, так і особистісної) нами був проведений кореляційний аналіз за допомогою коефіцієнта кореляції Пірсона, що

дозволяє виявити взаємозалежність та вплив одного явища на інше. Отримані дані представлені в таблиці 1.

Отже, виходячи з отриманих даних, можна говорити про наявність високої кореляції між особистісною тривожністю і використанням таких механізмів психологічного захисту, як заперечення ($r=-0,61$; при $p \leq 0,01$) і регресія ($r=0,62$; при $p \leq 0,01$). Помірна кореляція – проекція ($r=0,47$; при $p \leq 0,05$). Не виявлено значимих кореляцій між рівнем особистісної тривожності і витісненням ($-0,007$), компенсацією (0,35), реактивним утворенням (0,26), заміщенням (0,36) та інтелектуалізацією ($-0,32$).

Це може говорити про те, що досліджувані (з тривожністю як рисою) схильні позбавлятися від неприємного впливу тривожності в основному за допомогою механізмів заперечення та регресії. Тобто використовують механізм відхилення думок, почуттів, бажань, потреб чи дійсності, що відбувається на несвідомому рівні. Або ж виконується неосмислене сходження на більш ранній рівень пристосування, що дозволяє задовольнити бажання.

Між рівнем ситуативної тривожності і використанням механізмів психологічного захисту високих кореляцій не виявлено. Середні показники – заперечення ($r=-0,47$; при $p \leq 0,05$), регресія ($r=0,42$; при $p \leq 0,05$). Не виявлено значимих кореляцій між рівнем ситуативної тривожності і витісненням (0,12), компенсацією (0,19), проекцією (0,29), заміщенням (0,14), інтелектуалізацією ($-0,26$), реактивним утворенням (0,15).

Отримані дані можуть свідчити про те, що досліджувані з вираженим рівнем ситуативної тривожності будуть більш схильні використовувати механізми заперечення та регресії для виходу з психотравмуючої ситуації.

Також нами був проведений кластерний аналіз за алгоритмом k-середніх (дані наведені в таблиці 2). З результатів видно, що група досліджуваних чітко розподілилася на два кластери в залежності від ступеню вираженості кожного з захистів та рівня ситуативної і особистісної тривожності.

Перший кластер складають 16 досліджуваних, другий – 14.

Таблиця 1

Встановлення кореляцій між тривожністю та механізмами психологічного захисту, де: А – заперечення, В – витіснення, С – регресія, D – компенсація, Е – проекція, F – заміщення, G – інтелектуалізація, H – реактивне утворення

	A	B	C	D	E	F	G	H
ситуативна тривожність	-0,47**	0,12	0,42**	0,19	0,29	0,14	-0,26	0,15
особистісна тривожність	-0,61*	-0,007	0,62*	0,35	0,47**	0,36	-0,32	0,26

Примітка: * – статистично значущі розбіжності при $p \leq 0,01$;

** – статистично значущі розбіжності при $p \leq 0,05$.

Таблиця 2
Дані кластерного аналізу

	Кластер	
	1	2
Заперечення	85,00	84,23
Витіснення	82,38	59,77
Регресія	83,25	43,92
компенсація	94,63	58,85
Проекція	80,81	20,08
Заміщення	89,31	54,23
Інтелектуалізація	83,38	71,69
Реактивне утворення	95,56	68,69
Ситуативна тривожність	44,25	36,77
Особистісна тривожність	43,69	36,08

Так, досліджувані першого кластеру в цілому мають дуже виражений спектр психологічних захистів. Домінуючими механізмами захисту є витіснення, регресія, компенсація, проекція, заміщення, реактивне утворення. У досліджуваних даного кластеру рівень тривожності ситуативної та особистісної середній з тенденцією до високого.

Досліджувані другого кластеру мають менш виражені психологічні захисти. Домінуючими механізмами психологічного захисту є заперечення, інтелектуалізація та реактивне утворення. Ситуативна та особистісна тривожність досліджуваних має середній рівень розвитку.

Варто також відмітити, що у досліджуваних обох кластерів високий ступінь вираженості мають такі психологічні захисти, як заперечення, інтелектуалізація та реактивне утворення.

Висновки.

1. Домінуючими механізмами психологічного захисту дітей з неповних сімей є заперечення, реактивне утворення та компенсація.

2. Діти з неповних сімей рідко вдаються до використання такого механізму захисту, як проекція.

3. Переважна кількість дітей із неповних сімей має високий рівень ситуативної тривожності (43%), вагому частку займають також досліджувані з середнім рівнем ситуативної тривожності (33%), найменшу частку складають діти з низьким рівнем (23%).

4. Переважна більшість дітей із неповних сімей має середній рівень особистісної тривожності (53%), вагому частку складають також досліджувані з високим рівнем особистісної тривожності (30%), найменша кількість дітей із низьким рівнем (16,6%).

5. Існує високо значима кореляція між особистісною тривожністю і використанням

таких механізмів психологічного захисту, як заперечення і регресія.

6. Існує значима кореляція між ситуативною тривожністю і використанням таких механізмів психологічного захисту, як заперечення та регресія.

7. Досліджувані першого кластеру в цілому мають дуже виражений спектр психологічних захистів. Домінуючими механізмами захисту є витіснення, регресія, компенсація, проекція, заміщення, реактивне утворення. У досліджуваних даного кластеру рівень тривожності ситуативної та особистісної середній з тенденцією до високого.

8. Досліджувані другого кластеру мають менш виражені психологічні захисти. Домінуючими механізмами психологічного захисту є заперечення, інтелектуалізація та реактивне утворення. Ситуативна та особистісна тривожність досліджуваних має середній рівень розвитку.

Матеріали даного дослідження можуть бути використані в практиці шкільного психолога для кращого розуміння особливостей дітей з неповних сімей; а також у прогнозуванні та попередженні деструкцій сімейної системи.

У зв'язку з трансформаціями, яких зазнає сучасне українське суспільство, кількість неповних сімей стрімко зростає. Саме тому перспективним напрямом досліджень є вивчення соціально-психологічних детермінант збільшення числа таких сімей та психологічні наслідки для дітей, що виховуються в умовах неповної сім'ї.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бассин Ф.В. Проблема психологической защиты / Ф.В. Бассин, М.К. Бурлакова, В.Н. Волков // Психологический журнал. – 1988. – № 37. – С. 78–86.

2. Варій М.Й. Загальна психологія. Навчальний посібник / М.Й. Варій – К.: «Центр учбової літератури», 2007. – 968 с.

3. Василюк Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Ф.Е. Василюк. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 200 с.

4. Грановская Р.М. Защита личности: психологические механизмы / Р.М. Грановская, И.М. Никольская. – СПб.: Знание, 2008. – 216 с.

5. Демина Л.Д. Психическое здоровье и защитные механизмы личности. Учебное пособие / Л.Д. Демина, И.А. Ральникова. – Алтайск: Изд-во Алтайского государственного университета, 2000. – 123 с.

6. Защитные механизмы личности: Методические рекомендации / Сост. проф. В.В. Деларю. – Волгоград: ВолгГАСА, 2004. – 48 с.

7. Никольская И.М. Психологическая защита у детей / И.М. Никольская, Р.М. Грановская. – СПб.: Питер, 2000. – 600 с.

8. Павлова Г.Р. О психологических защитах. [Электронный ресурс] / Г.Р. Павлова // Режим доступа: URL: <http://www.b17.ru/article/15971/>.
9. Понятие психологической защиты. [Электронный ресурс] / Режим доступа: URL: http://ethnopsyhology.narod.ru/study/zashita/ponyatie.htm#_ftn4.
10. Романова Е.С. Механизмы психологической защиты: генезис, функционирование, диагностика / Е.С. Романова, Л.Р. Гребенников. – Мытищи: Издательство «Талант», 1996. – 144 с.
11. Романова И.А. Основные направления исследования самопознания в зарубежной психологии / И.А. Романова // Психологический журнал. – 2001. – № 1. – С. 102–112.
12. Теоретико-психологічний аналіз проблеми механізмів захисту особистості // Social-science. – 2013. – № 2. – С. 27–33.
13. Форд Чарльз В. «Психология обмана. Как, почему и зачем лгут даже честные люди». [Электронный ресурс] / Чарльз В.Форд // Режим доступа: URL: <http://www.litmir.net/br/?b=180804>.
14. Фрейд А. Психология «Я» и защитные механизмы / А.Фрейд. – М. : Педагогика, 1993. – 144 с.
15. Фрейд З. Психология бессознательного: Сб. произведений / Сост., науч. ред., авт. вступ. ст. М.Г. Ярошевский. – М.: Просвещение, 1990. – 448 с.